

“... antaget som undersåt...”

Bøndernes tvetydige holdning til undersåtsforholdet på brandenburgske godser

af Heinrich Kaak

Emnet for det følgende er den brandenburgske landbefolknings holdning i det 18. århundrede. Det drejer sig her om, hvad det i dens – og her fremfor alt i bøndernes – forestillingsverden betød at være undersåt. Dette spørgsmål er relevant for så vidt, som den brandenburgske landbefolkning i det 18. århundrede var afhængige af godser, hvad der prægede dens daglige liv. Det følgende vil tage udgangspunkt i forholdene i amterne Quelitz og Friedland, hvis knudepunkter Alt-Quilitz (vore dages Neuhausen) og Alt-Friedland ligger ca. 70 km østnordøst for Berlins centrum ved kanten af Oderbruch. Det var et område, der var karakteriseret af Gutsherrschaft i midt grad.

Om begrebet undersåtsforhold

Ordet undersåt fremkalder associationer, der er forbundet med manglen på grundlæggende rettigheder, fremfor alt det frie valg med hensyn til opholdssted, økonomisk frihed og i det hele taget frihed til at forme sit eget liv. Særlige karakteristika er en forventning om lydighed over for en autoritær øvrighed og om, at man føjeligt fandt sig i dennes indgreb. Videre kendetegnes undersåtsforholdet af en underdanig adfærd – skabt ved stærk disciplinering – over for stat og øvrighed, af ringe udvikling af egen selvtilid og en føjelighed, der grænsede til forlods lydighed, over for øvrighedens bestemmelser. I romanen *Der Untertan* har Heinrich Mann tematiseret tilpasningen til

Heinrich Kaak (f. 1950), dr. phil., videnskabelig medarbejder ved Deutsche Forschungsgemeinschaft's projekt "Gutsherrschaft in Brandenburg" ved Historisches Institut, Universität Potsdam. Har foruden mange artikler om forskellige berlinske bydeles historie bl.a. skrevet *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*, 1991, og "Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert" i *Konflikte und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*, hrsg. Jan Peters, 1995. Arbejder i det igangværende projekt med en monografi om regionen Neuhausen-Alt-Friedland i det østlige Brandenburg med henblik på forholdet mellem herskab og undersåtter i det 18. århundrede; har desuden bl.a. en artikel om "Die Geschichte von Alt-Quilitz vom 14. bis zum 18. Jahrhundert" under udarbejdelse til værket *Geschichte von Neuhausen*.

hierarkier for det wilhelmske tyske kejserriges vedkommende. Målt i forhold til denne tid var afhængigheden af godser før 1807, som også betegnes som livegenskab, i mange henseender langt mere udpræget, og dette forhold danner historisk set en af rødderne til det 19. og 20. århundredes preussisk-tyske undersåtånd. Georg Friedrich Knapp, der 1887 for første gang begrebsmæssigt definerede Guts herrschaft som den for det østelbiske område typiske form for gods og herredømme på landet, omtaler på den ene side afhængigheden af godset og på den anden side landbefolkningens undergivenhed. Han satte dette østelbiske system i modsætning til andre former for relationer mellem gods og undersåt vest for Elben. I sit værk *Bilder aus dem Bauernleben* sammenfattede han de østelbiske forhold i det 18. århundredes slutning således:

“På grund af det hoveri, som bonden og kossät'en (mindre gård/husmand) skulle yde og den bestandige klage over det uhyre tab af tid og arbejde, som dette hoveri fører med sig [...] er godsejeren og endnu mere nidkært godsforpagteren ivrige efter at indtjene mest muligt [.....] Hele tiden hersker der gensidig mistillid, skjulte spændinger er bestandig i færd med at bryde ud i åben ufred [.....] Som bekendt skal herskabet, også i Mark Brandenburg, holde den forsømmelige bondes bygninger ved magt [.....] Bonden betragter derfor huset og

staldene som lejer; han tager sig i agt for at stoppe et hul i taget eller at udbedre døren med et bræt, thi deraf kunne der opstå en forpligtelse; enhver reparation anmelder han hos herskabet, der heller ikke altid griber ind straks, således at bygningerne for det meste er i dårlig forfatning. [.....] For Kurmark hedder det ved 18. århundredes midte: det er bekendt, at bonden lever fra hånden i munden og allerede er heldig, hvis han kan betale sine afgifter, det være sig ydelser til godsejeren eller offentlige ydelser. Gården indbringer i bedste fald så meget, at bonden lige netop kan leve”. Knapp slutter denne fremstilling med følgende resignerende sammenfatning: “[...] og således forblev da bonden for evig og altid på det samme stadi, forvirret, trist, utilfreds, grov, trælleagtig, kun adlydende fogeden; en ulykkelig mellemting mellem lastdyr og menneske”.¹

At være undersåt forekommer i denne udlægning som negationen af enhver glædelig livsførelse, af ethvert konstruktivt arbejde, af enhver fremdrift, ja ligefrem – med et moderne udtryk – af enhver selvrealisering. Økonomisk nød, herskabets overdrevne krav og dårlige boligforhold knyttes sammen til et indtryk af perspektivløshed. Disse billeder, der sikkert hver for sig beror på korrekte fremstillinger og fremfor alt *er repræsentative for områder præget af ekstrem Guts herrschaft*, bestemte endnu forskningen til op i 1980'erne. Såle-

des taler historikeren Hartmut Harnisch om de østelbiske undersåtters "trælleagtige" levevis og tillægger kun sogneforsamlingerne i de brandenburgske sogne "evne til passiv reaktion" (*reagierende Gemeindeversammlungen*).² Og utvivlsomt måtte godsets undersåtter og deres familier finde sig i underordningen og acceptere vidtgående indgreb fra herskabet. Flertallet af landbefolkningen havde *ikke ret til at flytte*; de skulle yde en fra sted til sted varierende mængde *gratis tjenester* (hoveri) på godset, og deres børn var forpligtet til for en mindsteløn at træde i herskabets *tjeneste som tyende*, hvis herskabet ønskede det. Denne lidet fordelagtige status afrundedes med undersåtternes *besiddelsesret efter "Laßrecht"*, der betød, at gården og dens inventar befandt sig i godsejerens hånd, og at denne kunne fratage undersåtterne deres gårde på grund af dårlig drift, nægtelse af tjenester eller, hvis han selv havde brug for gården.³ Fra et traditionelt synspunkt var landbefolkningens underkastelse perfekt i personretlig, økonomisk og åndelig henseende: Godsejerne repræsenterede den lokale domsudøvelse med vidtgående beføjelser; de var i reglen officerer, og hvis de havde rang af kompagnie- eller regimentschef, var undersåtterne undertiden samtidig deres soldater, der kunne disciplineres gennem militærtjenesten. Godsejerne havde patronatsret til kirke og skole, altså overhøjhed over stedets gejstlige og

åndelige liv. Den traditionelle forskning kan derfor henvise til et omfattende netværk, som godsejerne bandt deres undersåtter ind i. Mange steder resulterede dette faktisk i agrar forarmelse i de østelbiske områder.⁴

Egen mikrohistorisk problemstilling

Fra denne begunstigede retslige fortrinsstilling for godsejerne sluttede den traditionelle forskning, at godsets undersåtter var fuldstændigt underkastet deres øvrighed. Nyere socialhistorisk forskning har relativet dette ældre billede af undersåtternes afhængighed af godset. Denne forskning henviser til, at der blandt godsernes landbefolkning afgjort fandtes former for egenkultur,⁵ selvbevidsthed,⁶ konfliktberedskab og evne til modstand,⁷ kamp om ret til friere mobilitet⁸ og former for lokal autonomi.⁹ Der foreligger detaljerede undersøgelser af eksistensbetingelserne på landet,¹⁰ og det kan konstateres, at der eksisterede et felt, hvor herskab og undersåtter samarbejdede, f. eks. i deres fælles kamp mod naboherskaber og -sogne¹¹ eller i kreditvæsenet.¹² Disse studier viser, at der eksisterede en bredere vifte af aktionsformer for landbefolkningen, end tidligere antaget, og at også herskabet var viklet ind i et socialt netværk,¹³ som det ikke vilkårligt kunne bryde ud af uden ulemper for sig selv.¹⁴

I sammenhæng med et mere diffe-

rentieret syn på landbefolkningens liv i Gutsherrschafts-samfund synes det værd at bemærke, når bonden Michael Hohenstein fra Alt-Friedland i et vidneudsagn fra 1801 gav en kort levnedbeskrivelse og i den forbindelse talte om, at han i "1757 var blevet antaget som undersåt",¹⁵ som om ingen havde måttet tvinge ham til at antage denne status, og som om denne status for ham også havde haft attråværdige sider. Dette udsagn skal her benyttes som anledning til at belyse nogle tilfælde af indtræden i undersåtsforhold og til at stille følgende spørgsmål:

Var undersåtternes forhold til deres herrer alt i alt formet således, som Knapp og andre har skildret det? Var undersåtternes opfattelse af herskabet udelukkende negativt farvet, eller varierede denne eventuelt fra situation til situation? Så de forskellige undersåtter forskelligt på undersåtsforholdet alt efter deres sociale position inden for landsbyen?

Den traditionelle forskning har i sin søgen efter retstilstande og de socio-økonomiske strukturer enten slet ikke set det som sin opgave at besvare disse spørgsmål, eller den har ikke kunnet overkomme det. De retshistoriske og socioøkonomiske undersøgelser kan eksempelvis næppe udsige noget om, hvad besiddelsen af en gård betød for bønderne, hvordan de omgikkes med deres gård, om de trods deres underkastelse under godseje-

rens interesser og beslutninger, *trods indtrykket af dennes overmægtighed* måske ikke resignerede, men tværtimod udviklede strategier til at sikre og forbedre tilværelsen. Den af Jan Peters ledede Max-Planck-arbejdsgruppe "Gutsherrschaft als sozialhistorisches Phänomen der frühen Neuzeit" ved Potsdam Universitet arbejder med en *mikrohistorisk tilgang* til sådanne spørgsmål. Ved at betragte mindre undersøgelsesområder med en overskuelig personkreds skal de sociale processer og landsbybefolkningens liv forstås i deres vekslende afskygninger.¹⁶

Om status som undersåt og overtagelse af bondebrug i Alt-Quilitz og Alt-Friedland

Alt-Quilitz var den største landsby i det tidligere brandenburgske amt Lebus. Kurfyrstinde Dorothea af Brandenburg forenede indtil 1681 alle stedets herskabsrettigheder i sin hånd og omdannede stedet med dets tilliggende gods til "Amt Quilitz". Fra 1690 til 1763 tilhørte dette amt hendes efterkommere, markgreven af Brandenburg-Sonnenburg, en sidelinie af huset Hohenzollern. Alt-Friedland, en naboby til Alt-Quilitz, i det tidligere brandenburgske amt Ober-Barnim var sæde for godset Friedland. I 1711 kom dette gods til markgreverne af Brandenburg-Sonnenburg. I disse områder kan der konstateres adskillige tilfælde af overtagelse og tab af gårde, som man kan

undersøge med henblik på spørgsmålet om accept af undersåtsforhold.

a) *Jacob Hanne overtager et brug på to bol (Zweihufenstelle) i Alt-Quilitz.* Jacob Hanne er den første i kilderne nævnte indehaver af det brug på to bol, som her står i centrum for undersøgelsen. Han havde "fået sin gård øde og tom og opbygget den med bistand fra amtet", som det hedder om "overtagelsesbrevet" (*Annehme Brief*).¹⁷ Enten havde gården altså ikke været drevet siden Trediveårskrigen eller senere i længere tid ligget hen ude af drift. Hvorledes de videre overtagelsesbetingelser var, er ikke overleveret, men øjensynlig havde Hanne og hans hustruer en heldig hånd med gårdens drift. Som det er fastholdt i hans efterfølgers fæstebrev (*Hofbrief*) fra 30. januar 1715, blev gården efterladt "i god stand".¹⁸ Den økonomiske succes muliggjorde, at hans børn fik en arv. Med sin første hustru havde han seks børn. Efter at han havde giftet sig anden gang og med sin anden hustru, Eva Fischer, havde fået fire børn, døde han 1714 som succesrig helbonde (*Ganzbauer*), altså bonde på en helgård, kirkeværge og undersåt under Hans kongelige Højhed markgreve Albrecht Friedrich von Brandenburg-Sonnenburg.¹⁹

b) *Georg Müller stiger via ægteskab til undergiven helbonde (1715).* Fra den tid, da markgreve Albrecht Friedrich i 1711 yderligere erhverve-

de nabogodset Friedland og omdannede det til det markgrevelige "Amt Friedland", findes for første gang efterretning om Georg Müller, søn af fri mand og skrædder Balthasar Müller fra Alt-Quilitz.²⁰ Den 21. april 1714 havde Eva Fischer straks efter hendes mands, den ovennævnte Jacob Hannes død ved "Amt Quilitz" bragt arvekravene i orden for hans seks børn af første ægteskab og deres fire fælles børn fra gården. I begyndelsen af 1715 ægtede hun Georg Müller, der dermed blev overhoved for bruget på to bol. Da han var søn af en fri mand og følgelig ikke efterkommer af markgrevelige undersåtter, skulle han heller ikke overtage bruget efter ordre fra herskabet. Han trådte altså frivilligt ind i undersåtsforholdet og forbedrede derved sin sociale status. Med ægteskabet og overtagelsen af gården påtog han sig endog pligten til at sørge for en kontraktlig fastsat arvelod til hans hustrus børn af det forudgående ægteskab.²¹ Vil man ikke godtage, at udelukkende hengivenhed foranledigede ham til alt dette, kan man gå ud fra, at det var attraktivt at blive helbonde – altså tobolsmand (*Zweihüfner*) – i Alt-Quilitz, også selv om man var nødt til at blive undersåt. I den forbindelse er det sikkert af betydning, at han – som omtalt ovenfor – kunne overtage gården "i god stand". Ud fra overtagelseskontrakten og arvereguleringen af gården 1714/15 bliver det i øvrigt tydeligt, at man gik ud fra, at Quilitzbønderne kunne skabe finan-

sielle reserver, thi ellers ville den detaljerede arveregulering have været meningsløs. Også dette viser fordelene ved en helgård (*Ganzbauernstelle*). Om end jordens ydeevne i området Alt-Quilitz var middelmådig,²² så var fæstebetingelserne dog gunstige. Kun to dagsværk og lejlighedsvis rejser, dvs. udenbys ægter, skulle bønderne yde.²³ Således så Müller en chance her, og hans hustru og han viste sig som handlekraftige og landbrugsmæssigt kompetente bønder, der forbedrede gårdens tilstand yderligere. Fælles børn havde de ikke. Müller blev medlem af landsbyens elite med selvfølelse som helbonde og undersåt, på hvem den førnævnte Hohensteins ord om at være antaget som undersåt meget vel kunne passe.

c) *Kampen om bøndernes fæstebetingelser i Alt-Quilitz (1723 til 1728)*. Fra omkring 1720 blev "Amt Quilitz" forvaltet og drevet sammen med det tilgrænsende "Amt Friedland". Det synes som om, markgrev Albrecht Friedrich først havde villet gøre de to amter til et vigtigt område i sine jordbesiddelser. Efter at kong Friedrich Wilhelm I imidlertid snart efter sin regeringstiltræden havde skænket ham landsbyen Friedrichsfelde, skiftede synsvinklen dog, og de to områder blev nu kun anset som finansieringskilder for det stedlige slotsbyggeri. På grund af to forpagteres død kun få år efter hinanden stagnerede godsdriften i Quilitz

imidlertid, så godset 1721/22 kun indtjente en brøkdel af, hvad der var anslået.²⁴ Dette var i første omgang fordelagtigt for befolkningen i Alt-Quilitz. Bønderne, der talmæssigt var i mindretal, udgjorde ved deres bolbesiddelse og deres evne til at yde spanddage (*Spannfähigkeit*) en vigtig faktor i stedets sociale og økonomiske liv.²⁵ Bøndernes hoveripligter, der svarede til det brandenburgske gennemsnit,²⁶ kan næppe være blevet udnyttet fuldt ud i disse år, således at bønderne og kossät'erne kunne anvende megen tid på deres egne bedrifter.

Så meget desto større var ophidselsen, da den nye forpagter Christian Busse i sommeren 1723 på markgrevens vegne ville gennemføre et omfattende program til forbedring af godsdriften i Alt-Quilitz. Det kom straks til konflikt om hoveriet, og der udviklede sig en fem år lang strid om dettes art og omfang. Dette hændelsesforløb har jeg beskrevet udførligt andetsteds.²⁷ Det af forpagteren fremførte krav om en regulær tredie hovdag om ugen til ægter og bygningshoveri satte med et slag spørgsmålstejn ved bøndernes endnu bestående fordelagtige fæstebetingelser. Også for Müller var situationen blevet forværret. Han hørte da også til dem, der gjorde modstand, og befandt sig pludselig i rollen som "anstifter", en rolle han gik så indædt op i, at herskabet senere betegnede ham som "en sådan opvig-

ler og incorrigibel fugl".²⁸ Disse *billeder fra bondelivet* viser ganske bestemt ikke nedbrudte, perspektivløse skabninger, men tværtimod klogt handlende stridsmænd. De centrale former for modstand var den kollektive nægtelse af bygningshoveri og den dårlige eller forkerte udførelse af avlingshoveriet. Ved hoverinægtelse truede sædvanligvis direkte tvang, slag og pisk, undertiden fremfor alt udpantninger og korporlige straffe som den "spanske kappe". I 1724 blev Georg Müller idømt denne straf, men respekten for forpagteren var på den tid så ringe, at Müller end ikke dukkede op til afsoningen. I foråret 1725 blev Müller og hans "medanstifter" Martin Glietzing, der ligeledes var tobolsmand, imidlertid idømt "kærrestraffen", dvs. at de blev bragt bort i nogle uger til tvangsarbejde i fæstningen.²⁹

Da en markgrevelig undersøgelseskommission i maj 1725 fandt den tredie hovdag retmæssig, var dette begyndelsen til enden på bøndernes kamp. Denne sluttede efter yderligere to år med bøndernes accept af den tredie hovdag. Accepten af den nye ordning blev gennemtvunget ved hjælp af udvisningen af de to "anstiftere" af deres gårde til skræk og advarsel.³⁰ Hændelsesforløbet i forbindelse med udvisningen viser meget godt bøndernes forhold til deres gårde. Efter den traditionelle opfattelse af Gutsherrschaft burde Müller og Glietzing have været glade for på

denne måde at kunne gøre sig fri af deres stavnsbånd. Da udvisningen i januar 1728 blev gennemført med tilstedeværelse af soldater, var de to bønder dog ikke til stede, men deres hustruer overværede takseringen og overdragelsen af gårdene. Dette skulle vise, at de ikke anerkendte udvisningen. Ved denne lejlighed viste Georg Müllers gård sig at være i bedste tilstand. Som også de øvrige Quilitz-bønder havde Müller status som bonde med "Laßrecht" (*Lassit*), altså besidder uden ejendomsret,³¹ men denne status bevirkede altså ikke naturnødvendigt forsømmelse af gården. Også gårdens udstyr, der tilhørte herskabet, var i orden hos Müller. De to udviste forsøgte i omtrent 15 år at få deres gårde igen. Georg Müller rejste derfor nogle år senere en resultatløs klage mod forpagteren Busse og opnåede i 1740/41 endog, at der blev nedsat en undersøgelseskommission, som imidlertid ligeledes forkastede hans sag.³²

d) *Efterfølgere skal findes til Georg Müller og Martin Glietzing (1728).* Udvisningen i januar 1728 førte betegnende nok ikke til, at de inddragne gårdes jorder blev lagt ind under hovedgårdsdriften i Alt-Quilitz, tværtimod blev de besat på ny. Dette modsiges nok engang den traditionelle antagelse om herskabets logik, thi landsbyen havde jo rigelig med bønder til en omfordeling af hoveriet, og er et af tegnene på undersåtternes sikre brugsret trods deres manglen-

de ejendomsret. Det må have haft en vigtig psykologisk virkning hos de resterende bønder. Hos herskabet meldte sig først Martin Glietzings broder Hans, der imidlertid på grund af lighed med broderen med hensyn til væsen ikke forekom herskabet acceptabel som efterfølger på gården. "Antaget som undersåtter" skulle i stedet blive en Martin Herrmann og en Jürgen Hanne, der – som det hedder – begge som undersåtbørn fra Quilitz "såvel da de forhen tjente amtet som karle, som da de sidenhen opholdt sig som tjenestefolk og daglejere i herskabets herværende husholdninger havde opført sig trofast, flittigt og lydigt mod amtet". Jürgen Hanne var i øvrigt ikke efterkommer af Jacob Hanne, altså ikke arveberettiget. I modsætning til Georg Müller var de som børn af undersåtter principielt forpligtet til at overtage gårdene. De trak lod om de to gårde og erklærede sig rede til "i deres undersåted særligt at forpligte sig til" at yde det større hoveri, som blev forlangt.³³ Hændelsesforløbet viser, hvilken udvælgelse man foretog ved nybesættelse af gårdene. Det var folk af lavere bondeherkomst, som var herskabet bekendt, og som stammede fra det samme sted eller den nærmere omegn. Man undgik i denne fase øjensynligt at besætte gårdene med medlemmer af de lokale helbondefamilier.

e) Martin Wegeners og Daniel Engels opstigen til undergivne helbønder

(1728). Så vidt syntes alt at forløbe efter herskabets ønske, dog havde man gjort regning uden kvinderne. Det viste sig meget snart, at de udvistes hustruer optrådte med fordringer stammende fra udbyttet af gårdene, hvorved de tydeliggjorde grænserne for, hvornår det var økonomisk interessant at overtage en gård. Ganske vist havde gårdene status af "Laßhöfe", dvs. at de tilhørte herskabet, men alligevel havde begge familier oparbejdet værdier, som de ved tabet af gårdene ville have udbetalt til deres børn eller til sig selv. Herrmann, der havde overtaget Glietzings gård, erklærede allerede i februar 1728, at "han ikke længere kunne høre på den bestandige skrålen og veklage fra komparenten Martin Glietzings hustru Margarethe Werths og Glietzings moder, der endnu havde aftægten på gården, og gerne igen ville afstå gården til en anden".³⁴ Med hensyn til den Müllerske gård mødte Eva Fischer frem ved amtet for at sikre arvekravene i gården for sine fire børn fra ægteskabet med Hanne. Derigennem skulle efterfølgeren få et indtryk af de risici, som han muligvis overtog. Desuden havde hun sørget for, at også Hannes seks børn af første ægteskab, henholdsvis disses arvinger endnu engang måtte give møde ved amtet, skønt deres krav for længst var blevet anerkendt som godtgjorte.³⁵ Således troppede da den 3. juli 1728 Jacob Hannes børn og børnebørn samt deres ægtefæller og

værger, tilsammen 26 personer, op ved amtet, hvilket sikkert ikke lod efterfølgeren upåvirket. Efter at alene kravene fra Martin og Anna Sophia, Eva Fischers yngste børn med Jacob Hanne, af Quilitz amt var blevet fastsat til tilsammen knap 50 daler, bragte Eva Fischer først og fremmest på tale, at Martins penge skulle blive stående i gården, og at gården skulle overdrages ham, når han blev myndig. På samme tid rettede Müller sine første bønsskrifter til markgreven om at få gården igen.³⁶ Stillet over for denne konstellation bad også Jürgen Hanne om at igen at blive løst fra gårdovertagelsen. De udvist hustruer bragte andre efterfølgere på tale, og herskabet efterkom deres forslag, idet det overdrog Glietzings gård til en Martin Wegener og Müllers gård til en Daniel Engel.³⁷ Herskabet gav her afkald på at sætte egne kandidater igennem og stræbte ganske entydigt efter konsensus – når alt kom til alt havde herskabet netop en flerårig konflikt med bønderne bag sig. Heller ikke nu blev børn af de øvrige helbønder sat på de inddragne gårde. Den meget udskældte “Laßrecht” viser sig her fra en særlig side. *For mindre bemidlede medlemmer af landbefolkningen gjorde den det overhovedet muligt uden større egen opsparing at overtage en gård og således foretage en social opstigen.*

For disse to gårdfæstere betød overtagelsen af gården virkelig en social

opstigen. Thi Wegener havde indtil da været krovært i “Neuer Krug” i Alt-Quilitz, og Engel var “søn af en undersåt i Quilitz”, nemlig kossät’en Martin Engel i Alt-Quilitz.³⁸ Wegener blev foreslået, fordi Margarethe Werths agtede “at opnå endnu nogle fordele” af ham, og Engel fordi Anna Sophia, en datter af Eva Fischer og Jacob Hanne, ville ægte ham og med ham overtage den Müllerske gård.³⁹ At der var knyttet forhåbninger til overtagelsen af en gård (og også af kossät-brug), viser en række tilfælde, hvor der med dette for øje blev bedt om frigørelse fra undersåtsforholdet. Om den – fremfor alt økonomisk – eftertragtede succes så senere indfandt sig, er et andet spørgsmål. Allerede ved gårdtaksationerne januar 1728 er det tydeligt, at gårdenes tilstand og det kvæg og de redskaber, som var erhvervet ud over gårdens normale udstyr, var forskellig, nemlig tydeligt bedre henholdsvis større hos Müller end hos Glietzing. Alligevel synes gårdovertagelsen at være endt bedst i Wegeners tilfælde; han drev selv gården til 1762, og efterfølgeren blev hans søn Christian.⁴⁰ For Anna Sophia Hannin og Daniel Engel – hun i 1728 omkring 20 år gammel, han i begyndelsen af tyverne – blev overtagelsen af gården til et mærridt, idet han “uagtet al anvendt umage ikke var i stand til at ernære sig og sine af gården eller præstere afgifterne, men var nødt til fra tid til anden at søge at klare sig igennem ved lån”.⁴¹ På samme tid havde Georg

Müller allerede igen kunnet samle en egen besiddelse i form af kvæg på sit kossät-brug i det nærliggende Gusow, hvor han skal have forholdt sig roligt og tjenstvilligt,⁴² og hvorfra han gjorde livet besværligt for sin steddatter og hendes mand.⁴³ I 1745 døde Engel, der til det sidste vægrede sig ved at yde Müller en aftægt, og han efterlod en hustru, der var forbitret på sin stedfader.⁴⁴ Men hun førte gården videre som enke, idet hun holdt ud og håbede på trods alle problemer en dag at kunne overdrage den til sin søn Martin.⁴⁵

f) Michael Hohenstein fra Alt-Friedland bliver antaget som undersåt (1757). Med tilfældet Hohenstein kan vi slutte betragtningen af dette brandenburgske gods. Den gamle Hohenstein vidnede i en proces om den omstridte udnyttelse af Kietzer See mellem Alt-Quilitz og Alt-Friedland, at han "1757 var blevet antaget som undersåt". På tidspunktet for dette vidneudsagn i januar 1801 var han efter egne angivelser 75 år gammel, skulle altså være født 1725 eller 1726. På fødestedet Alt-Friedland havde han først tjent som karl og så – åbenbart i en alder af 31 eller 32 år – selv "fået en gård". Efter at have drevet den i knap 40 år var han i 1795 "gået på aftægt" hos sin datter. Da hans familienavn ikke forekommer blandt bønderne og fiskerne i Alt-Friedland,⁴⁶ tilhørte han ikke de fastboende bonde- og fiskerfamilier, men må – i lighed med Georg Müller,

da han blev undersåt – have foretaget en social opstigen. I en afgiftsfortegnelse fra den markgrevelige besiddelse fra 1726/27, altså ca. på tidspunktet for hans fødsel, er familienavnet ej heller optegnet. Blandt folkene er staldkarlene og hyrden ganske vist ikke nævnt ved navn.⁴⁷ Havde han efter eget udsagn først "tjent som karl hos undersåtter" og i den forbindelse også haft pligt til om vinteren at skære rør og strå ved Kietzer See til amtet, altså til godset, så var det 1757 slut med denne virksomhed som tegn på hans opstigen til bonde. I stedet for kunne han fra da af sende sine karle. Også af en anden grund var det af uvurderlig værdi at være blevet indehaver af et bondebrug ved Syvårskrigens begyndelse. Mens den store preussiske hær først var under opbygning i 1720'erne, og kantonsystemet til rekrutteringen endnu slet ikke var etableret, stillede den nu sin vældige hunger efter soldater ved hjælp af dette system, og netop gårdbesiddere var fritaget for disse udskrivninger.⁴⁸ Var Hohensteins undersåtsforhold begyndt 1757, så var den ikke slut, da han gik på aftægt. Det blev nemlig 1801 erklæret, at han "var fritaget" for undersåtsforholdet, mens han vidnede, for at han kunne vidne frit – også mod sit herskab.⁴⁹ Dette skulle samtidig være et fingerpeg om, at undersåteden havde retlig betydning i Alt-Friedland endnu i 1801. I Alt-Quilitz blev undersåteden for øvrigt for sidste gang aflagt kollek-

tivt i 1797, da Friedrich Wilhelm Bernhard v. Prittwitz overtog godset.⁵⁰

Undersåtsforhold på baggrund af landsbyens liv

Sammenfattende kan til en begyndelse siges, at der i markgrevernes tid var så mange medlemmer af landsbybefolkningen i Alt-Quilitz, der var interesserede i at påtage sig at drive et bondebrug, at der også efter hoveriets forhøjelse til tre dage var konkurrence om gårdene. Forpagteren Busse påstod endda i 1727 noget høvent, at han – når udvisningen som disciplinerende forholdsregel først havde virket en gang – “til enhver gård vel kunne bringe 10 dygtige, nye fæstere i forslag og virkelig antage dem, fordi der findes få bøndergårde på denne egn, der er så godt konditioneret som dem i Quilitz”.⁵¹ Med overtagelsen voksede den sociale anseelse, og der åbnede sig mulighed for en beskeden velstand.⁵² Hvordan man end vender og drejer det, var overtagelsen af et brug intet mindre end en garanti for en varig økonomisk velstand. Personlig duelighed, dvs. praktisk landbrugsmæssig forståelse, samt enorm sejhed og arbejdsomhed såvel som gunstige ydre betingelser og held hørte med dertil. Fremfor alt gjorde det gode samarbejde mellem mand og hustru det muligt at forme bedriften produktivt og således også skabe reserver til dårlige tider, anskaffelser og

arvefald. Dette giver også et fingerpeg om, at bondefamilierne og bondehusholdningerne inden for en begrænset ramme bestemte deres egen skæbne uafhængigt af andre – og selvfølgelig også bar risikoen for, at det gik galt. Palle O. Christiansen har for det danske gods Giesegård på Sjælland i enkeltheder undersøgt, hvordan forskellige fæstere, også forskellige ægtepar, forholdt sig ved driften af en gård. Følger man hans skelnen,⁵³ kan man fastslå, at Hanne og Müller sammen med deres hustruer praktiserede en “stræbsom livsstil”. I Müller-arvefølgen synes Anna Sophia Hannin at have været den ærgerrige, der for at opnå sine mål giftede sig med den – skulle det vise sig – uheldige Engel. Når det gik galt for Müller og Engel af ganske forskellige årsager, viser dette, at driften af en bondegård afhang af ganske mange komponenter.

Brandenburg var et af de områder, hvor Gutsherrschaft alt i alt ikke var præget af samme strenghed som i territorierne ved Østersøen mellem det østholstenske Schwentine i nordvest og Oder i øst. Mikrohistorisk betragtet betød de fire centrale kendetegn på undersåtsforhold følgende for Alt-Quilitz-bøndernes status som landsbyelite: Undersåtterne var for det første bundet til hjemstavnen, fravær fra bopælen krævede tilladelse eller anordning fra godsherren, hvilket også gjaldt for deres børn. Der fandtes dog altid anledninger til

at forlade stedet på regulær vis, bl.a. i sammenhæng med pligten til at yde ægt for herskabet. Der var tale om ægter, som gik til de nærmeste større byer, eksempelvis for at transportere det i godsdriften indhøstede korn derhen. Bønderne i Alt-Quilitz skulle udtrykkeligt foretage rejser til Frankfurt og Berlin.⁵⁴ Selv om disse i sig selv yderst generende ægter måtte foretages gratis, og der kun ved ægter, der strakte sig over flere dage, som erstatning blev eftergivet hoveddage, så fratog de dog landsbyerne karakteren af isolerede områder og gav – når de nu engang skulle ydes – mulighed for også at udnytte dem til egne formål. Hermed korresponderer angivelserne i de såkaldte “Acta” over fritagelse for undersåtsforhold, ifølge hvilke et antal undersåtter mellem 1721 og 1801 har fået mulighed for at overtage brug i nabolandsbyer.⁵⁵ En sådan anmodning blev i reglen imødekommet mod erlæggelse af en afløsningssum på mellem to og ti daler. Mellem Albrecht Friedrich og hans nabo Siegmundt v. Beerfelde, der indtil 1744 bl.a. besad Neu-Quilitz og i fællesskab med Albrecht Friedrich ejede Quappendorf, blev der i 1721 endog forberedt en aftale om at give afkald på løskøbspenge, når undersåtter flyttede ind på den andens godsområde.⁵⁶

Avlingshoveriet var virkelig tyngende og kunne forstyrre driften af bondegården føleligt, især i høsttiden, hvor

herskabet havde forrang. Ved siden af de nævnte sjældnere ægter spillede spanddagene på marken hovedrollen for bønderne. Ved denne fremgangsmåde slap herskabet for at anskaffe egne redskaber og at holde egne trækdyr. Dette forøgede imidlertid afhængigheden af de hoveriydende gårde ganske betragteligt, således at godsdriften meget hurtigt gik i stå ved hoverivægringer. Hvor bondebrugene var små og havde lidt personale, måtte indehaverne eller deres familiemedlemmer til dels selv yde hoveriet. Hvor gården tillod optagelse af inderster, eller hvor udbyttet af gården var stort nok til at lønne tyende, blev hoveriet overdraget til disse. Det er i Alt-Quilitz gentagne gange overleveret, at karle blev sendt på hoveri, og det er nærliggende at antage, at dette især skete ved tobolsbrugene. Muligheden for at frigøre sig fra personlig hoveritjeneste ved at sende karle øgede sikkert helbøndernes selvværdsfølelse og bevirkede nok en vis afgrænsning over for de mindre gårdmænd med kun et bol, der ikke var i stand til dette. Til gengæld havde disse over for kossät'erne den eksklusive følelse af at være i stand til at yde spanddage. Kossät'erne, der ydede seks gangdage (*Handdienst*), havde kun et meget begrænset udkomme af deres små brug. For dem kunne det daglige brød være truet ved en blot lidt dårligere høst. De misundte derfor med sikkerhed bønderne, der med deres mere begrænsede arbejdsforpligtel-

ser trods alt havde en højere levestandard. På den anden side var kossætterne set fra bøndernes synspunkt fritaget for at lægge græsning ud til arbejdshestene og for at have plads og fodring i stalden til dem vinteren over.⁵⁷

Nedlæggelsen af bøndergårde udgjorde ikke nogen fare for undersåtterne i Alt-Quilitz og Alt-Friedland. Dette er bemærkelsesværdigt, idet de sad på deres brug efter "Laßrecht", altså ikke med ejendoms- eller arvefæstet. Specielt antallet af bønder forblev i vid udstrækning konstant det 18. århundrede igennem. Selv da den store strid mellem den markgrevelige forpagter Busse og bønderne i Alt-Quilitz om hoveriets omfang lakkede mod enden, og bønderne Müller og Glietzing blev udvist, nedlagde og inddrog herskabet ikke deres brug, men lod forpagteren søge efter egnede efterfølgere. Dette var af uvurderlig betydning for bøndernes dagligdag, thi bønderne kunne, hvis de lydigt ydede deres hoveri, indstille sig på et sikkert levebrød for sig selv (inklusive alderdomsforsørgelsen) og deres efterkommere og kunne handle derefter. Også Müllers skæbne bekræfter i grunden dette. Han havde blot vurderet tilværelsens rammer på godset som alt for sikre. Herskabet kunne hverken ud fra sin egen økonomiske forståelse – godsdriften i Alt-Quilitz var baseret på hoveriarbejdet – eller ud fra hensynet til de preussiske kongers befolk-

ningspolitik nedlægge bøndergårde efter forgodtbefindende, thi de ville derved dels have skilt sig af med den arbejdskraft og fremfor alt de trækdyr og markredskaber, som var nødvendige for godsmarkernes drift, dels have frataget kongen hans soldater og skattebetalere.

Også selv om tyendets tvungne arbejdstjeneste belastede bønderne, fremgår det, at indbyggerne i Alt-Quilitz og Alt-Friedland ganske vist ikke ubetinget ville være undersåtter, men tog ulemperne ved denne status med i købet, når de kunne bruge den til at opnå et bondebrug, altså blev *antaget som undersåt*. Undersåtsforholdet udgjorde tilmed en ringe hæmsko, hvis forholdet til herskabet og naboerne var godt. Når imidlertid forhøjede hoveritjenester, arvebyrder og stridigheder med konkurrenter til gården blev lagt sammen, var grænsen for interessen hurtigt nået. Hvor – som i Alt-Quilitz – bønderne kom til den slutning, at de i sammenligning med standsfæller i andre landsbyer var godt konditioneret, opvejede dette vel den manglende ret til at flytte. Så betød det at være bondeundersåt, fremfor alt at være husbond på en gård, der kunne yde spanddage, altså at man socialt stod over de øvrige landsbybeboere. Bonden Hohenstein har givetvis også lagt vægt på disse fordele – samt det at blive fritaget for militærtjeneste –, da han lod sig antage som undersåt under markgreve Karl. Under disse

lokale betingelser antog undersåtsforholdet *ingen symbolsk betydning for det, som bønderne kunne finde*

dårligt ved deres tilværelse. Undersåtsforhold blev her ikke til et følelsesladet begreb for en agrar forarmelse.

Oversættelse: Jens Villiam Jensen

NOTER

- 1 Georg Friedrich Knapp: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeit in den älteren Theilen Preußens*, 2 Bände, Leipzig 1887, her Bd. 1, s. 68-77.
2. Sammenlign Hartmut Harnisch: "Bäuerliche Ökonomie und Mentalität unter den Bedingungen der ostelbischen Gutsherrschaft in den letzten Jahrzehnten vor Beginn der Agrarreformen", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1989/3, s. 87-108, her s. 106 – med rette frakender han ganske vist de østelbiske landsogne karakteren af selvstændighed i betydningen kommunalisme; samme: "Die Landgemeinde in der Herrschaftsstruktur des feudalabsolutistischen Staates, vornehmlich am Beispiel Brandenburg-Preussens", *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 13, 1989, s. 201-45; samme: "Die Landgemeinde im ostelbischen Gebiet (mit Schwerpunkt Brandenburg)", *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich* (Beihefte der Historischen Zeitschrift, 13), hrsg. Peter Blickle, München 1991, s. 309-32, især s. 309, 316f., 323, 325. Med den "reagerende Gemeindeversammlung" tager han en betegnelse op fra Karl-S. Kramer/ Ulrich Wilkens: *Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk* (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 4), Neumünster 1979, s. 133.
3. Sammenlign Heinrich Kaak: *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum ostelbischen Agrarwesen* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 79), Berlin 1991, s. 377-414, især passagerne om Vesten.
4. Otto Büsch: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preußen* (Veröffentlichungen der Berliner Historischen Kommission, 6), Berlin 1962. Om forpligtelserne over for hæren især s. 21-50.
5. Ulrike Gleixner: "Die 'Ordnung des Sau-

- fens' und 'das Sündliche erkennen'. Pfingst- und Hütebiere als gemeindliche Rechtskultur und Gegenstand pietistischer Mission (Altmar 17. und 18. Jahrhundert)", *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der frühen Neuzeit* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 120), hrsg. Jan Peters, Göttingen 1995, s. 13-53.
6. Lieselott Enders stiller forsøgene fra godsherrerne i Uckermark på at indføre livegenskabet op imod den stedlige landbefolknings evne til modstand og selvrådighed siden Tredivårskrigen; sammenlign Lieselott Enders: *Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*, Weimar 1992, s. 344f.; samme: "Die Landgemeinde in Brandenburg. Grundzüge ihrer Funktion und Wirkungsweise vom 13. bis zum 18. Jahrhundert", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 129, N.F. 1993, s. 195-256.
 7. Silke Göttisch: "Alle für einen Mann...". *Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert* (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 24), Neumünster 1991, s. 32f.; samme: "Widerständigkeit leibeigener Untertanen auf schleswig-holsteinischen Gütern im 18. Jahrhundert", *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (Beihefte der Historischen Zeitschrift, 18), hrsg. Jan Peters, München 1995, s. 367-84.
 8. Jan Peters: "Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruck", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1991/2, s. 85-103.
 9. Thomas Rudert: "Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 197-218.
 10. William W. Hagen: "Working for the Junker: The Standard of Living of Manorial Laborers in Brandenburg 1584-1810", *Journal of Modern History* 58, 1986, s. 143-58; samme: "Der bäuerliche Lebensstandard unter brandenburgischer Gutsherrschaft im 18. Jahrhundert. Die Dörfer der Herrschaft Stavenow in vergleichender Sicht", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 179-96, her s. 192 – Stavenowbønderne (*die Stavenower Hufner*) kan tjene som belæg for, at de godsafhængige bønder i Prignitz ganske vist levede beskedent, men ingenlunde uden fremtidsudsigter.
 11. Heinrich Kaak: "Untertanen und Herrschaft gemeinschaftlich im Konflikt. Die Streit um die Nutzung des Kietzer Sees in der östlichen Kurmark 1792-1797", *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, hrsg. Jan Peters, udkommer 1997.
 12. Axel Lubinski: "Wirtschaftliche und soziale Aspekte dörflicher Kreditbeziehungen im Mecklenburg des 18. Jahrhunderts", *Gutsherrschaftsgesellschaften* (se note 11).
 13. Alf Lütke: "Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis", *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropolo-*

- gische Studien* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 91), hrsg. Alf Lüdtke, Göttingen 1991, s. 9-66, her s. 10.
14. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selvsttätige und maternale Herrschaft. Formen guts-herrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert", *Konflikt und Kontrolle in Gutsherr-schaftsgesellschaften* (se note 5), s. 54-117.
 15. Brandenburgisches Landeshauptarchiv (herefter BLHA) Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 275, fol. 43.
 16. Jan Peters: "Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 20f.
 17. Betegnelsen "*Annehme Brief*" findes i BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 216, fol. 1. Brevet fore-ligger ikke, kun nogle bestemmelser er gengivet.
 18. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 215, fol. 60.
 19. Sst., fol. 58.
 20. I 1714 nævnes en Balthasar Müller, fri mand og skrædder fra Alt-Quilitz, der fun-gerede som juridisk konsulent for Eva Fischer, da hun lod arvereguleringen for sine børn stadfæste ved Quilitz amt. Den-ne Balthasar Müller havde efter alt at dømme mindst tre sønner. En søn af sam-me navn nævnes 1715 som "meddoms-mand (*Gerichtsschöppe*) og kossäte" i Neu-Quilitz (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 84, fol. 25). I 1729 er yderligere en søn og direkte arving, Friedrich Müller, optegnet som fri mand og skrædder i Alt-Quilitz (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 185, fol. 5). Som den tredje optræder Georg Müller, der 1715 ægter Eva Fischer.
 21. Neuhausen 215, fol. 60.
 22. Heinrich Berghaus: *Landbuch der Provinz Brandenburg und des Markgrafenthums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Geographisch-statistisch-historische Beschreibung der Provinz Brandenburg*, 1-3, Brandenburg 1854-56, her bd. 3, 1856, s. 228: "Jordklasserne er sand- og mosejord og alt i alt af ringe yde-evne".
 23. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhausen Nr. 341, fol. 5.
 24. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selvsttätige und maternale Herrschaft" (se note 14), s. 66f.
 25. I et overslag over forpagtning fra 1697 er opgivet 24 bønder, der arbejder to dage om ugen, og 15 kossät'er (Neuhausen 341, fol. 1). Af de 116 bol (*Hufen*) i Alt-Quilitz i 1713 havde 20 tobolsmænd og 2 etbolsmænd tilsammen 42 bol, hvortil kom 10 kossät-brug, som ydede spanddage, og hver var på et bol; disse 32 brug ydede tilsammen spanddage på herska-bets bol og fik hjælp dertil fra 11 mindre kossät'er og 23 tjenestefolk (*Hausleute*), der ydede gangtjeneste (Neuhausen 341, fol. 5). I 1729 forøgede herskabet de to etbolsmænd til tobolsbrug, så der indtil århundredets slutning var 22 tobols-mænd eller halv bønder. Hertil kom senere en kromand med tre bol. De 10 kos-sät'er fra 1713, der ydede spanddage, blev opnormeret til etbolsmænd, altså halvøn-der, hvilket ganske vist ikke forøgede

- deres besiddelser, men højnede deres sociale status. Gangdagene blev nu ydet af 38 kossät'er. Ud af ni håndværkerfamilier i Alt-Quilitz bliver de syv i 1729 udtrykkeligt opført som fri. Befolkningen kompletteres af 28 tyendefamilier (*Hausleutefamilien*) og fire røgttere (*Hirten*) og hyrder (*Schäfer*) (Neuhardenberg 185, fol. 2-8). Også 1736 havde Alt-Quilitz 22 helbønder, hvortil kom 12 etbolsmænd, 14 kossät'er med et halvt bol og 14 "Büdner". Med hensyn til håndværkere var der 1736 i Alt-Quilitz 2 møllere, 1 smed, 5 linnedvævere, 5 skræddere, 2 hjulmagere, 1 tømmermand, 1 bødker, 1 fårehyrde (*Schäfer*), 5 røgttere (*Hirten*) (Neuhardenberg 185, fol. 9-20). I 1762 havde stedet 22 tobolsmænd, men kromanden mistede indtil næste år det ene af sine tre bol, så det blev 23. Yderligere var der 10 etbolsmænd, 16 kossät'er, der også betegnes som halvbolsmænd, og 20 "Büdner", der også betegnes som fjerdingsmænd (Neuhardenberg 341, fol. 24). I 1793 var der igen 22 helbønder samt 14 halvbønder, 14 kossät'er, 26 "Büdner" og et antal "Hauslinge" (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuuhardenberg Nr. 274, fol. 32). I 1801 omfattede indbyggertallet ligeledes de 22 helbønder, hvortil kom 2 halvbønder og 13 helkossät'er, hvad der med hensyn til besiddelse kom nogenlunde ud på ét, 27 halvkossät'er, 28 "Büdner", 68 inderster og forskellige håndværkere (*Historisches Ortslexikon für Brandenburg*, Teil VII Lebus, (Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, 18), bearb. von Peter P. Rohrlach, Weimar 1983, s. 292).
26. William W. Hagen omtaler konflikter, hvor det tilsvarende drejer sig om to til tre hovdage; William W. Hagen: "Der bäuerliche Lebensstandard..." (se note 10), s. 181. Lieselott Enders omtaler tillige tilfælde, hvor bønder satte sig til modværge mod den fjerde eller femte hovdag; Lieselott Enders: *Die Uckermark* (se note 6), s. 594-96.
27. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft" (se note 14), s. 70-74.
28. Neuuhardenberg 216, fol. 10.
29. Neuuhardenberg 215, fol. 19.
30. Sst., fol. 44.
31. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Neuuhardenberg Nr. 108, fol. 10. Foruden en tobolsmand (*Zweihüfner*) besad alle undersätter (bønder halvbønder, kossät'er) deres brug som "Laß-Güther", mens 18 "Büdner" og 6 kolonister havde "deres ejendom og næringer til eje".
32. Neuuhardenberg 216, fol. 1, 35f.
33. Neuuhardenberg 215, fol. 45.
34. Sst., fol. 62.
35. Sst., fol. 78f.
36. Neuuhardenberg 215, fol. 66 og 79.
37. Sst., fol. 62.
38. Sst., fol. 51 og 58.
39. Sst., fol. 62.
40. Neuuhardenberg 341, fol. 24; BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuuhardenberg Nr. 57, fol. 201.
41. Neuuhardenberg 216, fol. 59.
42. Sst., fol. 28.
43. Sst., fol. 62 og 85f.
44. Neuuhardenberg 216, fol. 81.
45. Neuuhardenberg 57, fol. 201.
46. Rudolf Schmidt: *Die Herrschaft Friedland. Nachrichten zur Geschichte von Alt- und Neufriedland, Gottesgabe, Carlsdorf, Kleinbarnim, Grube, Sietzing, Wuschewier,*

- Lüdersdorf, Biesdorf, Gersdorf, Batzlow, Ringenwalde, Bollersdorf, Pritzhagen, Cunersdorf, Burgwall, Metzdorf, Horst, Wubrigsberg, Freienwalde (Oder)*, 1928, s. 70f.
47. Alt-Friedland 374, uden paginering.
 48. Otto Büsch: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preußen* (se note 4), s. 45.
 49. Neuhardenberg 275, fol. 43.
 50. Neuhardenberg 1997, fol. 8.
 51. Neuhardenberg 215, fol. 40.
 52. Sammenlign William W. Hagen: "Der bauerliche Lebensstandard..." (se note 10), s. 194-96, der i en sammenligning mellem små og mellemstore bønder i Mellemeuropa dokumenterer et snarere godt end dårligt udkomme for de bolbesiddende bønder (*Hufenbauern*) i Prignitz.
 53. Han har fremfor alt skelnet mellem disse undersåtter og fatalisterne; Palle Ove Christiansen: "Lebensstile im Gutsdorf des 18. Jahrhunderts. Kultur und Kontraste unter den ostdänischen Gutsbauern", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 129-54, her s. 144f. I artiklen "Die vertrackte Hofübernahme. Zum gutsherrlichen Rekrutierung von Bauern in der ländlichen Gesellschaft des östlichen Dänemark im 18. Jahrhundert", *Historische Anthropologie*, 3. Jahrgang 1995, s. 144-64, kommer Palle Ove Christiansen delvis til andre resultater end jeg: Således var gårdovertagelsen ifølge ham snarere ikke attraktiv, gårdene var hyppigere forarmede ved overdragelsen, udvælgelsen af gårdbrugerne blev især foretaget af her-skabet, man måtte gøre gårdovertagelsen tillokkende for undersåtterne, folkemanglen spillede en større rolle. Ligheder med Alt-Quilitz synes der at have været med hensyn til kvindernes initiativer og krav.
 54. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 249, fol. 8.
 55. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 189.
 56. Sst., fol. 3.
 57. På Müllers gård befandt der sig således i januar 1728 ti heste (ud over tre i nådsensbrød) og på Glietzings gård seks heste; Neuhardenberg 215, fol. 46f. og 49f.